I N T E R N A T I O N A L   R E S E A R C H   F E L L O W S   A S S O C I A T I O

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-714

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020

Vol. 7 Issue 3 (B)

What are you thinking?
Who is burning?

....

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (Engl
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hind
Mr. Bhakti Sonawane, Bhusawal (
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)
- www.worldcat.org
- Cosmos Impact Factor
- Global Impact Factor
- International ... Services

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

E-ISSN 2348-[illegible]
July-Aug-Sep
2020

Impact Factor – 6.625 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020
Vol. 7 Issue 3 (B)

[illegible]
[illegible]
[illegible] Science & Commerce College,
[illegible] Nashik [M.S.] INDIA

[illegible] Editors [illegible]
[illegible]
[illegible] Chikhede, [illegible]
[illegible] Sonawane, Bhusawa[illegible]
[illegible] Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the pape[rs] on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers [are] responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republ[ish] these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Cover Photo : Hathras Rape Case (U.P. India) Source : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Balgeria
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, Hydrabad, India
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] India

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,Coimbatore
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	[illegible]
	हिंदी विभाग		
1	आदिवासी केन्द्रित हिंदी उपन्यासों में स्त्री-संघर्ष	डॉ.जयंतिलाल बारीस	5
2	डॉ.घनश्याम भारतीकृत लोकजीवन की रामकथा में रामकथा और राम का स्वरूप	सुमन राणी, प्रो.मन्जुनाथ अंबिग	13
3	गुरुग्रंथसाहिब में संत नामदेव का स्थान	बप्पासाहेब जगदाले	19
4	साहित्य का सामाजिक परिप्रेक्ष्य	डॉ. महेंद्रसिंग पवार	[illegible]
5	पर्यावरण, साहित्य और संस्कृती	सुफी शहेमीना सबा, डॉ.रविंद्रनाथ पाटील	[illegible]
6	भारतीय संस्कृति में हिंदी भाषा की सार्थकता	डॉ. कमलिनी पशीने	[illegible]
7	भाषा संरचना के विविध रूप एवं राजस्थानी भाषा	डॉ. साधना भंडारी	[illegible]
8	प्रयोगवाद और अज्ञेय	डॉ. अनुकूल सोलंकी	[illegible]
9	मीरा कांत का नाटक 'नेपथ्य राग' : पुरुषों की दोगली मानसिकता का प्रतीक	डॉ. नामदेव एमेकर	[illegible]
10	प्रेमचंद के जीवन और व्यक्तित्व पर उर्दू का प्रभाव	सुफी शहेमीना सबा, डॉ.रविंद्रनाथ पाटील	[illegible]
11	विद्यानिवास मिश्र के ललित निबंधों में भारतीय संस्कृति	डॉ. अशोक तायडे	[illegible]
12	प्रेम : राजनैतिक दृष्टिकोण	डॉ. दस्तगीर मुल्ला	[illegible]
13	'मछली मरी हुई' और 'अग्निस्नान' में आधुनिक मैथिल स्त्रियों का संत्रास	डॉ.प्रियंका कुमारी	[illegible]
14	लॉकडाउन और मज़दूर	डॉ. विजय कुमार	[illegible]
	मराठी विभाग		
15	'मेघदुतम' महाकवी कालिदासांचे भाव आणि कल्पनांचे अनुपम आविष्कार	प्रा.दर्शना सायम	[illegible]
16	पोवारी बोलीभाषेतील साहित्य – एक दृष्टिक्षेप	डॉ.रामलाल चौधरी	[illegible]
17	संत तुकारामांच्या अभंगातील काव्यसौंदर्य	डॉ. अंजली पांडे	[illegible]
18	१९२० ते १९५० मधील नियतकालिकांचे वाङ्मयीन योगदान	डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर	[illegible]
19	बहिष्कृत भारत आणि सामाजिक क्रांती	डॉ.श्रीराम गडकर	[illegible]
20	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील जीवनविषयक दृष्टिकोन	डॉ.सुनील निगडे	[illegible]
21	अण्णा भाऊ साठे : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	[illegible]
22	पुलंची रंगयात्रा : एक शोध	डॉ.राजेंद्र नाईकवाडे	[illegible]
23	कवी ग्रेस यांच्या कवितेतील 'स्त्री'रूपे	डॉ.रामलीला पवार	[illegible]
24	अरुण साधू यांच्या 'तडजोड' कादंबरीतील निवेदन व भाषाशैली	श्री.गिरीधर काचोळे	[illegible]
25	खानदेशातील व्यासंगी बालसाहित्यिक : डॉ. प्र. श्रा. चौधरी	तुषार वडगावकर, डॉ. वासुदेव बले	[illegible]
26	वाहरू सोनवणे, उषाकिरण आत्राम व भुजंग मेश्राम यांच्या कवितेतील स्त्री जाणीवा : एक शोध	डॉ. मंगेश पाटील	[illegible]

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

अण्णा भाऊ साठे : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व

डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
देगलूर महाविद्यालय, देगलूर जि. नांदेड

अण्णा भाऊ साठे उर्फ तुकाराम भाऊराव साठे हे मराठी साहित्यातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण नाव! अस्सल मराठी मातीचा, मराठी मनाचा रंगगंध घेऊन प्रचंड तळमळीने लेखन करणारा साहित्यिक म्हणजे अण्णा भाऊ!! अर्थातच, १९४० नंतरच्या मराठी साहित्यामध्ये अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अण्णा भाऊंनी मराठी साहित्याला नव्या जीवनजाणिवा दिल्या. त्यांच्या लेखणीने मराठी साहित्यात नवा मानदंड निर्माण केला. कथा, कविता, कादंबरी, लोकनाट्य, नाटक, प्रवासवर्णन आदी लेखनप्रकारात त्यांनी दिलेले योगदान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. असे असले तरी ते केवळ लेखक नाहीत. अर्थातच अण्णा भाऊंच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक पैलू आहेत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील विविध पैलूंचा वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखातून केला आहे.

अण्णा भाऊंची जीवनदृष्टी आणि साहित्यदृष्टी :

अण्णा भाऊ हे लोककलावंत आहेत. त्यांच्याकडे मानवी जीवन समजून घेण्याची विशिष्ट दृष्टी होती. माणूस आणि माणसांचे प्रश्न हे त्यांना अधिक महत्त्वाचे वाटतात. या माणसांच्या जीवनाबद्दल 'बरबाद्या कंजारी' या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत अण्णा भाऊ म्हणतात, "..माझी जीवनावर फार निष्ठा असून मला माणसं फार आवडतात. त्यांची श्रमशक्ती महान आहे. ती जगतात, जगाला जगवतात. त्यांच्या बळावरच हे जग चालतं. त्यांची झुंज नि त्यांचं यश यावर माझा विश्वास आहे. त्यांना विद्रुप करणं मात्र मला आवडत नाही. नव्हे मला भीती वाटते. ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलितानं आपल्या तळहातावर पेलली आहे, असं मी म्हणतो. अशा माणसांना वैफल्याच्या नावाखाली विद्रुप करू नये असं माझं मत आहे. ...एकंदरीत माझी माणसं ही वास्तव आहेत नि जिवंत आहेत. त्याच्या गुणावगुणांची चर्चा मी करीत नाही. ते कार्य मराठी जनता आणि तिचे थोर विद्वान करतील अशी आशा आहे."[१] ही अण्णाभाऊंची जीवनदृष्टी मानवी जीवनाबद्दल, सामान्य माणसाबद्दल बरेच काही सांगून जाणारी आहे. अर्थातच अण्णाभाऊंची जीवनदृष्टी ही मानवी जीवनातल्या वास्तवाचे भान घेऊन उभी आहे. म्हणूनच अण्णा भाऊमधील कलावंत मानवी जीवन अधिक सुंदर कसे बनविता येईल याचा विचार सातत्याने करीत असतो.

अण्णा भाऊ साठे यांची साहित्यदृष्टी त्यांच्या जीवनदृष्टीचा उत्कर्षबिंदू आहे. १९५८मध्ये झालेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाच्या उद्घाटनपर भाषणात ते म्हणतात, "शब्द आणि कल्पनांच्या साधनावर उभारलेल्या या कलेचे खरे वैशिष्ट्य मानवी चुकांचे ज्ञान करून देणे हेच आहे असे म्हणता येत नाही. मानवाला त्याच्या बाह्य जीवनाच्या परिस्थितीतून वरच्या पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न करणे, त्याला कमीपणा आणणाऱ्या वास्तव जगाच्या बंधनातून मुक्त करणे आणि तू गुलाम नाहीस, तू वास्तव जगाचा धनी आहेस, तू जीवनाचा स्वतंत्र निर्माता आहेस, असा साक्षात्कार मानवाला करून देणे हे वाङ्मयाचे खरे वैशिष्ट्य आहे. या अर्थाने वाङ्मय सदैव क्रांतिकारक असते."[२] वर उद्धृत केलेले मॅक्झिम गॉर्की यांचे मत अण्णा भाऊंची साहित्यविषयक भूमिका स्पष्ट करणारे आहे. समाजवादी रशियन लेखक मॅक्झिम गॉर्कीचा अण्णा भाऊंच्या साहित्यदृष्टीवर मोठा

प्रभाव आहे. विशेष म्हणजे गॉर्की आणि अण्णा भाऊ यांच्या जीवनात काही बाबतीत साम्य आहे. दारिद्र्यामुळे गॉर्कीला बालपणी खूप कष्ट करावे लागले. त्यांचे नियमित शालेय शिक्षण थोडेच झाले. वाचनाची मात्र खूप आवड होती. अण्णाभाऊंचे जीवन अशाच अनुभवांनी भरलेले आहे. म्हणून ते गॉर्की साहित्याकडे समाजपरिवर्तनाचे, क्रांतीचे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून पाहतात. उपेक्षित समाज प्रकारच्या गुलामीतून मुक्त करण्याचे काम त्यांना साहित्याकडून अपेक्षित आहे.

लेखनामागील प्रेरणा :

अण्णा भाऊ साठे विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन लेखन करणारे साहित्यिक आहेत. खरेतर साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाचे नियंत्रण करीत असते. म्हणजेच अनुभवाला आकार देण्याचे काम करीत असते. म्हणून लेखक कोणत्या प्रेरणेने प्रेरित होऊन लेखन करतो हे महत्त्वाचे ठरते. सन १९४०पासून अण्णा भाऊंनी लेखनाला आरंभ केला. प्रारंभी लावण्या, पोवाडे, लिहिता लिहिता अण्णा कथा, कादंबरीकडे वळले. त्यांच्या या लेखनामागच्या प्रेरणा शोधत असताना 'मार्क्सवाद' आणि 'आंबेडकरवाद' या दोन विचारधारा महत्त्वाच्या ठरतात. 'मार्क्सवाद' आणि 'आंबेडकरवाद' या त्यांच्या लेखनामागील दोन प्रेरणा आहेत. याबरोबरच 'माणूस' आणि त्याचे 'जीवन' यावर असलेले अण्णा भाऊंचे प्रेम लेखनासाठी प्रेरित करते. अनुभवविश्वाची व्यापकता आणि मानवी जीवन अधिकाधिक सुंदर बनवण्याची महत्त्वकांक्षा त्यांच्या लेखनकार्याला बळ देते.

विसाव्या शतकामध्ये जगातील राजकीय, सामाजिक आणि तात्त्विक चर्चेवर आपला प्रभाव पाडणारा जर्मन विचारवंत म्हणून कार्ल मार्क्स ओळखला जातो. तीन खंडामध्ये विभागलेला 'दास कॅपिटल' हा ग्रंथ लिहून मार्क्सने भांडवलशाही व्यवस्थेत क्रांती कशी घडवून आणता येईल, याबद्दल विचार मांडला. मार्क्सच्या मते समाजातील एक विशिष्ट वर्ग सदैव निसर्गाशी संघर्ष करण्यात गुंतलेला असतो. या वर्गाने श्रम करून निर्माण केलेल्या संपत्तीचा उपभोग मात्र इतर वर्ग घेत असतो. समाजात आर्थिक विषमता कशी निर्माण होते आणि ती कशी नष्ट करता येईल याचा विचार करताना मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवाद, पाया आणि इमारत, क्रांती विचारप्रणाली आणि राज्यसंस्थेचे स्वरूप असे सिद्धांत मांडले आहेत. या सर्व सिद्धांतातून मार्क्सने भांडवलशाही म्हणजे काय आणि ती संपविण्यासाठी क्रांती कशी करता येईल, याचा शोध घेतला आहे. मार्क्सच्या या विचारातूनच पुढे जगाच्या पाठीवर साम्यवादी विचारप्रणाली अस्तित्वात आली.

सुरुवातीच्या काळात मुंबईतील कामगार चळवळीमध्ये काम करताना अण्णा भाऊ साठे यांना मार्क्सवाद हा समाजपरिवर्तनाचा मार्ग प्रभावित करून गेला. त्यामुळे मार्क्सवादाची प्रेरणा घेऊन त्यांनी लेखनाला आणि समाजकार्याला सुरुवात केली. त्यांच्या लेखनामागे मार्क्सवादाची प्रेरणा कशी आहे, हे त्यांच्याच शब्दात समजून घेणे अधिक योग्य ठरेल. 'युगांतर' या कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुखपत्रातून त्यांनी लेखन केले आहे. 'हवं ते लिहतो' या लेखात ते म्हणतात, " 'मी 'हवं ते लिहितो' याचा अर्थ मला जे सत्य जे माझ्या ध्येयाशी जुळतं ते मी लिहितो. दुसरं मी लिहूच शकत नाही. कारण माझं ध्येय निश्चित झाले आणि माझा पिंड, मुंबईच्या झुंजार कामगार वर्गाने घडवला आहे. साचा सोडून मी आता साहित्याकडे आहे. म्हणजे मी माझ्या वर्गाशी, ध्येयाशी जे जुळेल ते लिहिणार हे आता क्रमप्राप्त आहे. जनतेच्या विराट आंदोलनात शिरून तिचा सर्वव्यापी संघर्ष अगदी जवळून पाहिला आहे. मुंबईच्या कामगार वर्गात त्याच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्याचे, एका फळीत उभे राहण्याचं थोर भाग्य मला लाभलं आहे

E-ISSN :
2348-7143
July-Aug.-Sept
2020

स्वतःला धन्य समजतो आणि हवं ते लिहितो. आता लिहणं हा माझा धर्म आहे नि तेच माझं कर्मही झालं आहे.[३] यातून अण्णाभाऊंच्या जीवनाची, लेखनाची दिशा लक्षात येते. मानवी जीवनाकडे आणि साहित्याकडे ते कोणत्या दृष्टीने पाहतात याची जाणीव होते.

मार्क्सवादामुळे अण्णा भाऊ साठे यांना जीवनाकडे आणि साहित्याकडे पाहण्याची एक दृष्टी प्राप्त झाली. ही त्यांची दृष्टीच त्यांच्या जीवनाची, साहित्याची प्रेरणा बनून शब्दरूप घेताना दिसते. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव गुरवांनी केलेले विवेचन अतिशय अर्थपूर्ण आहे. ते म्हणतात, "अण्णा भाऊंनी स्वीकारलेला समाजविचार आणि अंगिकारलेली जीवनदृष्टी ही जागतिक पातळीवर सिद्ध झालेली समाजपरिवर्तनाची एक मूलभूत दृष्टी आहे. 'मार्क्सवादी साहित्यविचार' ही ती दृष्टी होय."[४] आर्थिक विषमता किंवा समाजातील दारिद्र्य दूर करण्याचा आणि सर्वांना जगण्याचा समान हक्क प्राप्त करून देणारा मार्ग म्हणून अण्णा भाऊ साठे मार्क्सवादाकडे पाहतात. यामुळेच त्यांच्या जीवनविषयक आणि साहित्यविषयक दृष्टिकोनावर मार्क्सवादाचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या मार्क्सवादाने त्यांच्या लेखनविषयक प्रेरणा प्रभावित झाल्या आहेत.

मार्क्सवादाबरोबर 'आंबेडकरवाद' ही सुद्धा त्यांच्या लेखनामागील एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आधुनिक भारतातील प्रबोधन युगाला प्रामुख्याने महात्मा फुले यांच्यापासून सुरुवात झाली. सामाजिक विषमता, धार्मिक शोषण हे भारतीयांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण आहे, हे फुल्यांच्या अभ्यासातून, लेखनातून आणि प्रत्यक्ष शोषणमुक्तीसाठी उभारलेल्या आंदोलनातून सिद्ध झाले. या सामाजिक विषमतेची आणि शोषणाची मुळं वैदिकांच्या धर्मग्रंथांमध्ये आहेत म्हणून फुल्यांनी या वैदिक धर्मग्रंथातील ब्राह्मणवादावर कठोर शब्दात प्रहार केले. महात्मा फुल्यांची ही समाज प्रबोधनाची चळवळ राजर्षी शाहू महाराजांनंतर पुढे नेण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. डॉ. आंबेडकरांनी या देशातील सामाजिक विषमतेच्या विरोधात बंड पुकारले. सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी कृतीशील लढा दिला. त्यांच्या या लढ्यातून आंबेडकरवादाचा उदय झाला. स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव या मूल्यांवर आधारलेला विचार म्हणजे आंबेडकरवाद होय. सामाजिक समता प्रस्थापित करून समाजातील प्रत्येक घटकाला 'माणूस' म्हणून सन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्राप्त करून देणे, हे आंबेडकरवादाचे ध्येय आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याने अण्णा भाऊ प्रभावित झाले. त्यांच्या समाजपरिवर्तनाच्या लढ्याबद्दल अण्णा भाऊंच्या मनात नितांत आदर होता. त्यामुळेच त्यांनी आपली 'फकिरा' ही कादंबरी डॉ. आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली. यावरून अण्णा भाऊ साठे यांनी आंबेडकरवाद प्रेरक मानला, हे लक्षात येते.

मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद या अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनामागील दोन मुख्य प्रेरणा आहेत. या संदर्भात डॉ. जनार्दन वाघमारे लिहितात, "अण्णा भाऊंनी चौखुर उधळणाऱ्या वादळाच्या पाठीवर स्वार होऊन विद्रोहाचे गीत आपल्या गगनभेदी आवाजात आयुष्यभर गाईले. खरे तर, ते नव्या युगाचे नवे शिपाई होते. जे जे अमंगल होते ते ते जाळून किंवा पुरून टाकायचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला. काळ्या पाषाणावर स्वातंत्र्य व समतेच्या सुंदर लेणी खोदण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला होता. त्यांना स्वातंत्र्य-समता-बंधुतेवर आधारलेला वर्ग-वर्ण-जातिविहीन समाज हवा होता. आणि म्हणून मार्क्सवादाशी त्यांनी नाते जोडले होते. डॉ. आंबेडकरांनी तर येथील चातुर्वर्ण्य आणि जातिव्यवस्था ऐरणीवर ठेवली होती. या दोन्हीही महामानवांनी जग बदलण्याचे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे."[५] अलीकडच्या काळात अण्णा भाऊ मार्क्सवादी की आंबेडकरवादी? असा वाद घालून त्यांच्या साहित्याचे एकांगी मूल्यमापन करण्याचे प्रयत्नही झाले आहेत. अण्णाभाऊंना कोणत्याही वादात अडकवण्यापेक्षा वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन त्यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन केले पाहिजे. यासंदर्भात डॉ. यशवंत मनोहर लिहितात, "पण त्यामुळे मार्क्सवादाने सुरू झालेले अण्णा भाऊंचे आयुष्य आंबेडकरवादाच्या स्वीकारा

E-ISSN : 2348-71
July-Aug 2020
Degloor College Dist.Nanded

संपले किंवा अण्णा भाऊंच्या जीवनाचा पूर्वार्ध मार्क्समय होता तर उत्तरार्ध आंबेडकरमय झाला होत वस्तुस्थिती काही बदलत नाही."[६] अण्णा भाऊंच्या साहित्याचा विचार करता शोषणमुक्तीचा विचार त्य नेहमीच प्रेरक वाटत आला आहे. त्यामुळे ही बाब लक्षात घेऊन त्यांच्या साहित्याचा अन्वयार्थ लावायला प्रस्थापित व्यवस्थेकडून अण्णाभाऊंची जशी उपेक्षा झाली तशी स्वतःला पुरोगामी म्हणवून घेण गटातटांकडूनही उपेक्षा झाली. "मी अस्पृश्यांत अस्पृश्य झालो"[७] अशी खंत स्वतः अण्णा भाऊंनीच व्यक्त आहे. या पार्श्वभूमीवर "काही अभ्यासकांनी आपापल्या दृष्टिकोनानुसार अण्णा भाऊंना एखाद्या पंथात 'वादा'त बंदिस्त करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे, तो पाहिल्यावर महात्मा चक्रधरांनी दिलेला जन्मांध आणि हत्ती यांचा दृष्टान्त आठवतो. काही जन्मांध व्यक्ती हत्तीच्या एकेका अवयवाला स्पर्श करतात आणि अवयव म्हणजेच संपूर्ण हत्ती, असे त्यांना वाटते. त्यावेळी हा हत्तीचा एक-एक अवयव आहे; तो संपूर्ण हत्ती जो या अवयवांनी युक्त असतो, तो हत्ती, असे एक डोळस मनुष्य त्यांना समजावून सांगतो. अण्णा भा बाबतीतही आपणाला अशीच डोळस आणि विवेकी भूमिका घ्यावी लागेल. एकीकडून अण्णा मार्क्सबरोबरचे नाते अतूट होते आणि दुसरीकडे अण्णा भाऊ बुद्ध-फुले-आंबेडकर यांचाही वारसा चा होते, हीच त्यांच्याविषयीची सम्यक भूमिका होऊ शकते."[८] हे डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे मत लक्षणीय मार्क्स, गॉर्की, फुले, आंबेडकर यांच्या विचाराची पताका आयुष्यभर खांद्यावर घेऊन अण्णा भाऊ लढत र त्यांची प्रतिभा झुंजत राहिली. अण्णा भाऊ जसे मार्क्सवादी आहेत, तसे आंबेडकरवादीही आहेत. सत्यशोधक आहेत, तसे जनवादीही आहेत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते लेखक म्हणून शोषणाच्या विरु थोपटून उभे आहेत. माणूस आणि प्रतिभावंत लेखक म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक स्वीकारलेली ही भूमिका महत्त्वाची आहे.

लाल बावटा कलापथकातील कार्य :

अण्णा भाऊ साठे हे मुंबईतील कामगार चळवळीने आणि मार्क्सवादाने प्रभावित समाजप्रबोधनाचे ध्येय समोर ठेवून अण्णा भाऊ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी 'लाल बावटा कलापथक' या कलापथकाच्या माध्यमातून त्यांनी खऱ्या अर्थाने समाजप्रबोधनाला सुरुवात केली. समाजातील उपेक्षित वर्गासाठी, मुंबईतील कामगारांच्या प्रबोधनासाठी १९४४मध्ये 'लाल बावटा कलापथक' अ झाले. या कलापथकात अण्णा भाऊंसह शाहीर अमर शेख, शाहीर द. ना. गव्हाणकर यांची भूमिकाही मा होती.

'लाल बावटा कलापथका'च्या माध्यमातून अण्णा भाऊंनी महाराष्ट्रभर जनजागृतीचे काम केले कार्यक्रमातून त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील जनतेला अन्यायाच्या विरुद्ध लढण्याची प्रेरण प्रबोधनपर गीते, पोवाडे, लावण्या आणि लोकनाट्य सादर करून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्ह समाजपरिवर्तनाची भूमिका स्वीकारल्यामुळे त्यांना प्रस्थापितांशी कडवा संघर्ष करावा लागला. अनेक तोंड द्यावे लागले. अशा संघर्षामुळे आणि अण्णा भाऊंच्या क्रांतिकारी विचारामुळे 'लाल बावटा कलाप त्याकाळात मोठी प्रसिद्धी मिळाली. समाजक्रांतीचे साधन म्हणून लोक त्याकडे पाहू लागले. यासंदर्भात सकटे लिहितात, "अण्णा भाऊ, गव्हाणकर आणि अमर शेख या त्रिवेणी संगमामुळे पार्टीने कला कल्पना उचलून धरली आणि यातूनच १९४४मध्ये 'लाल बावटा कलापथक' जन्मास आले. या कलापथ महाराष्ट्र ढवळून टाकला. या तीन शाहिरांच्या शाहिरी गर्जनेने कम्युनिस्टेतर पक्षातील भले भले हाद १९४५ला, तर दसऱ्याच्या सुमारास मुंबईला या त्रिमूर्ती शाहिरांचा अभूतपूर्व आणि रोमहर्षक कार्यक्र या कार्यक्रमात ध्वनिक्षेपक हे नादसंवर्धक तंत्र अगदी प्रथमच जाहीर सभामंचावरून शाहिरांसाठी आणले होते. या कार्यक्रमात अण्णा भाऊंसह गव्हाणकर आणि अमर शेख यांना आणि त्यांच्या पार्टीला

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN: 2348-7143
July-Aug-Sep 2020

अक्षरशः डोक्यावर घेतले. इथूनच अण्णा भाऊ खऱ्या अर्थाने, महाराष्ट्राचे शाहीर झाले होते... लोकशाहीर...! एकूणच, लाल बावटा कलापथकाच्या माध्यमातून अण्णाभाऊंनी समाजपरिवर्तनाचे केलेले कार्य अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. समाजक्रांतीचे स्वप्न हृदयात बाळगून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेशी झुंज दिली. ही त्यांची झुंज भविष्यातील नव्या समाजरचनेला आकार देणारी ठरली.

कामगारांचा लढा :

अण्णा भाऊ साठे यांचा वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवासच मुळात कामाच्या, भाकरीच्या शोधात झाला आहे. मुंबईत आल्यानंतर त्यांना पोटासाठी अनेक प्रकारची कामं करावी लागली. यातच त्यांचा कामगार चळवळीशी संपर्क आला. पुढे हा संपर्क अधिक घनिष्ठ होऊन ते कामगारांच्या चळवळीत सक्रिय झाले. ते स्वतःच कामगार असल्यामुळे त्यांना कामगारांच्या मूलभूत प्रश्नांची जाणीव होती. कामगारांचे भांडवलदार वर्गाकडून होणारे शोषण त्यांना चांगलेच माहीत होते. या भांडवलशाहीच्या जोखडातून कामगारांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी कामगार लढ्यात स्वतःला झोकून दिले. कामगार चळवळ मजबूत करण्यामध्ये अण्णाभाऊंचे जसे महत्त्वाचे योगदान आहे, तसे अण्णाभाऊंच्या जडणघडणीत कामगार चळवळीचा मोठा वाटा आहे.

साधारणपणे १९४२ ते १९५० या काळामध्ये अण्णा भाऊ 'लोकशाहीर' म्हणून जे नावारूपाला आले त्यात कामगार लढ्याचे मोलाचे योगदान आहे. या प्रारंभीच्या काळात अण्णा भाऊ कामगार वर्गात जागृती घडवून आणण्यासाठी विविध प्रकारच्या रचना करून, त्यांना कलात्मक रूप देऊन सादर करीत होते. त्यांच्या गीतातून, पोवाड्यातून कामगारांची चळवळ अधिक सशक्त होत होती. अर्थातच, अण्णा भाऊ 'लोकशाहीर' म्हणून कामगारांच्या चळवळीला वैचारिक दिशा देत होते. कामगारांच्या मैदानावर त्यांची लोकशाहिरी फुलत-बहरत होती. या कामगार लढ्यातच मार्क्सने त्यांना प्रभावित केले होते.

मस्तकामध्ये मार्क्सवादाची प्रेरणा घेऊन अण्णा भाऊ कामगारांच्या लढ्यात सक्रिय झाले. संप, मोर्चे, आंदोलने, सभा-संमेलने, मेळावे आदिंच्या माध्यमातून त्यांनी उपेक्षितांची बाजू मांडली. त्यामुळे कामगारांना संघटित होऊन संघर्ष करण्याची प्रेरणा मिळाली. परिणामी कामगार वर्गाचे संघटनात्मक सामर्थ्य वाढले. एकूणच, त्यांच्या जीवनसंघर्षाचा पूर्वार्ध म्हणून कामगारांच्या लढ्यातील त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ :

१९४२ ते १९६२ हा वीस वर्षाचा काळ अण्णा भाऊ साठे यांना माणूस आणि कलावंत म्हणून अधिकाधिक उंचीवर नेणारा ठरला. याच काळात त्यांनी कामगार चळवळ, लाल बावटा कलापथक आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. या सर्व चळवळी त्यांच्या जगण्याचा, जीवनकार्याचा अविभाज्य भाग झाल्या होत्या. १९५७ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ सुरू झाली. मुंबई हे शहर महाराष्ट्रापासून तोडून गुजरातला जोडण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. मतलबी नेत्यांचा डाव अण्णा भाऊंनी ओळखला. हा डाव हाणून पाडण्यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात जनप्रबोधन सुरू केले. 'माझी मैना गावावर राहिली' ही प्रसिद्ध लावणी याच विषयावर आधारलेली आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन अशा लावण्यांच्या माध्यमातून त्यांनी मराठी माणसाला जागे केले.

खरे तर वाटेगावच्या नंतर 'मुंबई' हेच अण्णाभाऊंच्या जगण्याचे केंद्र बनले होते. मुंबईनेच त्यांना एका नव्या जीवनसंघर्षाची ओळख करून दिली होती. या मुंबईत विषमता, दारिद्र्य, शोषण असले तरी तिच्यावर अण्णाभाऊंचे जीवापाड प्रेम होते. एका अर्थाने हे शहर म्हणजे त्यांच्या काळजाचा तुकडाच! त्यामुळेच त्यांचे बंडखोर मन महाराष्ट्रापासून मुंबई शहर हिरावून घेण्याचा डाव हाणून पाडते. कारवार, निपाणी, बेळगाव,

मुंबईसह महाराष्ट्र झाला पाहिजे अशी भूमिका त्यांनी घेतली. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अण्णा भाऊं लढाऊ कार्यकर्त्यांमुळे अधिक व्यापक आणि सामर्थ्यशाली बनली.

'युगांतर'मधील लेखन :

अण्णा भाऊ साठे यांनी १९५१ ते १९६१ या काळात 'युगांतर' या साम्यवादी पक्षाच्या मु लेखन केले आहे. 'लोकयुद्ध', 'लोकसाहित्य', 'युगांतर' ही साप्ताहिके मार्क्सवादी विचारधारेचा प्रचा करण्यासाठी अस्तित्वात आली होती. अण्णा भाऊंच्या जीवनकार्याची प्रेरणा मार्क्सवाद असल्यामु साप्ताहिकांतून लिहू लागले. 'युगांतर'मधून 'हवं ते लिहितो' या लेखमालेअंतर्गत त्यांनी अनेक ले आहेत. त्याचबरोबर कथा, कविता, व्यक्तिचित्रणे, अनुभव कथन, वृत्तांतलेखन आणि प्रवासवर्णनपर केले आहे. त्यातल्या काही कथा आणि प्रवासवर्णनपर केलेले लेखन पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झाले आहे मधील अप्रसिद्ध साहित्य कोल्हापूरच्या श्रमिक प्रतिष्ठानने पुस्तक रूपाने वाचकांसमोर आणले आहे लिहितो? या सदरांतर्गत अण्णा भाऊंनी 'हवं ते लिहितो', 'मी कथा कशा लिहितो', 'अण्णा भाऊंची 'संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा व आतवास्तव', 'केरळमधील नसती उठाठेव', 'कोसळलेला कडा' इ. ले आहेत. कथा-कादंबरी लेखनामागील त्यांची भूमिका या लेखनातून वाचकांच्या लक्षात येते.

अण्णा भाऊ हे बहुश्रुत कलावंत आहेत. त्यामुळे त्यांनी काही ग्रंथपरीक्षणे लिहिली आहेत. त्या काही आस्वादपर लेखही लिहिले आहेत. रशियन कादंबरीकार फ्योदर दोस्तोव्हस्की यांच्या 'क्र पनिशमेंट' या स. अ. शुक्ल अनुवादित 'देव जागा आहे' या कादंबरीचे परीक्षण त्यांनी केले आहे. भानूशीर धनकर यांच्या 'कारवारचा काळोराम' या पुस्तकाचे परीक्षण केले आहे. नामदेव व्हट 'मराठीची लोककला: तमाशा' या नावाचे पुस्तक लिहिले. त्याचेही परीक्षण अण्णा भाऊंनी के त्याचबरोबर के. ए. अब्बास यांच्या 'चार दिल चार राहें' या चित्रपटावर आस्वादपर लेखही लि 'अमरावतीचा दौरा', 'सलीमा', 'टिप्पिरा', 'बावरा ढेकणा' असे अनुभव कथनात्मक व व्यक्ति लेखनही त्यांनी केले आहे.

'युगांतर'मधून अण्णाभाऊंच्या काही कथाही प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यात 'विठू महार', 'बुद्धाची शपथ', 'सोन्याचा मनी', 'उपकाराची फेड', 'गंगा आणि गोदा', 'दुर्गा', 'रामाची सीत 'माहेरची वाट', 'खिंडीतील गाव' अशा कथांचा समावेश होतो. यातील 'सापळा', 'बुद्धाची शप 'उपकाराची फेड' या अण्णा भाऊंच्या कथा आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन येणाऱ्या आहेत. कथांबरोब बळ मर्दाचे', 'सत्तारूढ केरळात', 'दौड', 'हे आम्हावर लादले', 'रणपंडित शिवराय होऊनी गेले' त्यांनी 'युगांतर'मधून लिहिल्या आहेत. त्यांच्या या कवितांमधून मराठी माणसाचा लढाऊ बाणा एकूणच, 'युगांतर'मधून प्रसिद्ध झालेल्या साहित्यातून अण्णा भाऊंच्या लेखनामागील प्रेरणा मार्क्स आंबेडकरवादी कशी आहे, हे लक्षात येते. आर्थिक आणि सामाजिक विषमतेवर प्रहार करणारे लेख साप्ताहिकातून केल्याचे लक्षात येते. महाराष्ट्र, मराठी माणूस, यांच्याबद्दलचा स्वाभिमानही या लेखन झालेला दिसतो.

ADARSH VYAPARI EDUCATION SOCIETY'S DEGLOOR COLLEGE, DEGLOOR Dist.Nanded

अण्णा भाऊ साठे हे असे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व आहे. कामगार, कवी, लोकशाहीर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, चळवळीत काम करणारा कार्यकर्ता, लोकनाट्याचे जनक, परीक्षक, स्तंभलेखक, नाटककार, उत्तम नट आणि माणसावर, मानवी जीवनावर उत्कट प्रेम करणारा माणूस असे विविध पैलू असलेले हे व्यक्तिमत्त्व आहे. थोडक्यात, संघर्ष हा या व्यक्तिमत्त्वाचा केंद्रबिंदू आहे. मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाने प्रेरित होऊन समाजपरिवर्तनासाठी एका हातात डफ आणि दुसऱ्या हातात लेखणी घेऊन लढणारा हा योद्धा आहे. शोषणमुक्त नवसमाजनिर्मिती हे या लढ्याचे ध्येय आहे.

अण्णा भाऊ साठे यांचे सबंध साहित्यच विद्रोही तत्त्वज्ञानावर उभे आहे. हे विद्रोही तत्त्वज्ञान त्यांना मार्क्स, गॉर्की, फुले, आंबेडकर यांच्याकडून मिळालेले आहे. या विद्रोही तत्त्वज्ञानातून प्रेरणा घेऊन अण्णा भाऊंनी मराठी साहित्याच्या भूमीत समाजपरिवर्तनाचा विचार पेरला. क्रांतीचा मळा फुलवला, सजवला. म्हणून आधुनिक मराठीतील महात्मा फुल्यांपासून चालत आलेल्या विद्रोही ललित साहित्याच्या प्रवाहाला अधिक सशक्त आणि व्यापक बनविणारे साहित्यिक म्हणून अण्णा भाऊ साठे महत्त्वाचे ठरतात.

शोषणाला नकार देणारी आणि समतेचा पुरस्कार करणारी विद्रोही सांस्कृतिक परंपरा बळीराजा, चार्वाक, महावीर, बुद्ध, कबीर, तुकाराम, फुले-शाहू-आंबेडकर यांनी समृद्ध केली आहे. सर्व प्रकारच्या शोषणावर 'घाव' घालणारे अण्णा भाऊ साठे याच विद्रोही सांस्कृतिक विचारधारेचे वारसदार ठरतात.

अशा या लढवय्या कलावंताच्या जीवनाचा उत्तरार्ध मात्र अनेक संकटांनी भरलेला आहे. १९६६ ते ६९ हा काळ अत्यंत वाईट अनुभव देणारा ठरला. यासंदर्भात वि. ब. विटेकर लिहितात, "अण्णा भाऊ साठे अंती अठराविश्वे दारिद्र्यातच राहिले. अंतिम समयी अंथरण्यास फाटके घोंगडे व एक मिणमिणता दिवा यांनीच त्यांना शेवटपर्यंत साथ दिली. याशिवाय टेबलावर गॉर्कीचा पुतळा होता, तोच त्यांना शेवटपर्यंत आशीर्वाद देत राहिला. गोरेगावातच त्यांचे निधन झाले. मराठी साहित्यातील दलित देदीप्यमान तारा निखळला, तो दिवस १८ जुलै, १९६९ हा होता."[१०] एका कलावंताचा हा शेवट मनाला चटका लावणारा आहे. दारिद्र्याशी दोन हात करीत जीवन उभं करणारा हा लेखक, अनेकांना जगण्याची आणि लढण्याची प्रेरणा देणारा हा लोकशाहीर जीवनाच्या उत्तरार्धात मात्र एकाकी बनत जातो. जीवनाकडून मृत्यूकडे प्रवास सुरू होतो आणि त्यातच एका महान कलावंताचा अंत होतो. अशा प्रतिभावंत लेखकाचे भारतीय साहित्यातील आणि समाजकारणातील योगदान नेहमीच स्मरणात राहील.

संदर्भ सूची :

१. साठे अण्णा भाऊ : बरबाद्या कंजारी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४, प्रस्तावना.
२. डांगळे अर्जुन (सं.) : लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई, प. आ. १९९८, पृ. ११७८.
३. वैसाळकर अशोक, शिंदे रणधीर (सं.) : 'युगांतर' मधील अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर, प. आ. २०११, पृ. ३३.
४. गुरव बाबुराव : अण्णा भाऊ साठे समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, द्. आ. १९९९, पृ. २.
५. वाघमारे जनार्दन : साहित्यचिंतन, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, द्. आ. १९९६, पृ. १३७.

६. शिंदे रणधीर (सं.) : अण्णा भाऊ साठे साहित्य - समीक्षा, श्रमिक प्रतिष्ठान कोल्हापूर २०
१३४.

७. गायकवाड आसाराम (सं.) : लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, ग्रेप प्रका
नाशिक, प. आ. १९९८, पृ. २३६.

८. सकटे मच्छिंद्र : अण्णा भाऊ साठे - एक सत्यशोधक, प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर, प. आ. २००
२३.

९. तत्रैव, पृ. ५९.

१०. विटेकर वि. ब. : असे होते अण्णा भाऊ साठे, छाया प्रकाशन पुणे, प. आ. १९८६, पृ. १५३.

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

RESEARCH JOURNEY